

QARS MÜQAVİLƏSİNƏ DAİR İNFORMASIYA RESURLARI

Nadir İsmayılov

*Bibliografiyaşünaslıq kafedrasının müdiri, dosent
kafedra_bibliograf@mail.ru*

***Xülasə:** Məqalədə Qars müqaviləsinə dair informasiya resursları araşdırılmışdır. Burada ilk növbədə müqaviləyə dair ilkin mənbələr, sonra isə iri elmi işlər tədqiqata cəlb edilmişdir. İnformasiya resursları müqavilənin imzalandığı ilk illərdə nəşr olunan məqalələr, sonra müstəqillik illərində nəşr olunmuş tədqiqat işləri və dövrü mətbuatda işıq üzü görmüş məqalələr şəklində qruplaşdırılmışdır. Azərbaycan dilli mənbələr ayrıca, türk dilli mənbələr isə ayrıca öyrənilmiş, ilk öncə kitablar, sonra isə məqalələr tədqiq edilmişdir. Aparılan araşdırma zamanı üzə çıxarılan mənbələrin bəziləri özündə Qars müqaviləsinə dair önəmli mənbələri əks etdirir.*

***Açar sözlər:** Qars müqaviləsi, informasiya resursları, ilkin mənbələr, müasir mənbələr, Azərbaycan dilli mənbələr, türk dilli mənbələr, xarici mənbələr, publisistik mənbələr, elmi mənbələr*

Giriş. Ümummillə lider Heydər Əliyev çıxışlarında həmişə vurğulayırdı ki, "Naxçıvanın muxtariyyəti tarixi hadisədir. Bu, çətin bir dövrdə böyük bir mübarizənin nəticəsi olubdur. Naxçıvanın statusunu qoruyub saxlamaq üçün Moskva müqaviləsinin və xüsusən Qars müqaviləsinin böyük əhəmiyyəti olubdur. Naxçıvan Azərbaycanın əsas torpağından ayrı düşdüyünə görə, Naxçıvanın bütövlüyünü, təhlükəsizliyini, dövlətçiliyini, muxtariyyətini gələcəkdə də təmin etmək üçün Qars müqaviləsi bizim üçün çox böyük, əvəzi olmayan bir sənəddir." [22]

Məhz bu fikrə əsaslanaraq Qars müqaviləsinin Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün qorunması baxımından önəmli tarixi hadisə olduğunu vurğulamaq olar. 20 maddə və 3 əlavədən ibarət olan müqavilənin bitmə müddətinin müəyyən edilməməsi ermənilərin Azərbaycan torpaqlarına dair ərazi iddialarının qarşısını almış olur. Qars müqaviləsi imzalandığı gündən bu günə qədər zaman-zaman siyasətçilərin, alimlərin diqqətini çəkmişdir. Dövrə və zamana uyğun olaraq müqavilə müxtəlif aspektlərdən şərh edilmişdir.

Problemin informasiya təminatının formalaşması istiqamətlərindən biri kimi Qars müqaviləsi ilə əlaqədar mənbələrin araşdırılmasında müsbət meyillər müşahidə edilir. Bu baxımdan türk alimləri Evren Balta və Behlül Özkan, azərbaycanlı alim professor Həcəli Nəcəfoğlunun, gürcü alimi Qeorgi Jujanaçvilinin əməyini qeyd etmək lazımdır. Qars müqaviləsi haqqında elmi əsərlər sistemində akademik İsa Həbibbəylinin, akademik İsmayıl Hacıyevin, BDU-nun rektoru Elçin Babayevin, millət vəkilləri Musa Qasımlının, Ziyafət Əsgərovun, professorlardan İsmayıl Musanın və başqalarının əsərlərinin mühüm yer tutduğu tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir. Burada ilk növbədə müqaviləyə dair ilkin mənbələr, sonra isə iri elmi işlər tədqiqata cəlb edilmişdir.

2. Milli elmi irsin toplanması mexanizminin işlənilib hazırlanması. Hüquqi və maliyyə təminatı problemlərinin həlli;

3. Milli elmi irsin elmi emalı və konservasiyası. İnformasiyanın analitik və sistemə emalı və rəqəmsallaşdırma;

4. Milli elmi irsin təbliği sistemi. Regional və beynəlxalq təbliğ mexanizmlərinin işlənilib hazırlanması və tətbiqi.

İrs, milli irs, milli mədəni irs necə adlandırılmasından asılı olmayaraq milli-elmi irsin tərkib hissəsidir, elmi əsaslarla öyrənilir, qorunur və təbliğ olunur. Qarşıya çıxan başlıca sual irsin müəyyənləşdirmə meyarı, onun milliliyi və dəyərlər sistemində rolunun müəyyənləşdirilməsidir. Qlobal informasiya məkanında bu istiqamətdə bir mənalı konsepsiya mövcud deyil. Müəyyənləşdirmə və qiymətləndirmə sahəsində formalaşmış bir dünya təcrübəsinin olmadığından müxtəlif ölkələrdə müxtəlif forma və metodlar tətbiq olunur.

Milli elmi irsə müxtəlif yanaşmalar kontekstində müəyyən edilir ki, hər bir ölkə bu problemin həlli baxımından müstəqil strategiya müəyyənləşdirir. Bir çox hallarda bu məsələ dövlət və milli siyasətin çərçivəsində özünü ifadə edir.

MEK-də milli elmi irsin rəqəmsallaşdırılması prosesi ilə paralel rəqəmsal məkanda bu irsin intensiv təbliği sistemini işləyib hazırlamaq və tətbiq etmək zəruridir. Bu baxımdan multiformatda (çap və rəqəmsal) keçirilmiş sərğilərin siyahısı MEK-in son dərəcə unikal fonda malik olduğunu da müəyyənləşdirir. Akademik Hüseyn Həsənov, Hüseyn Cavid və Kazım Karabəkir, Bəkir Çobanzadə, Mirzə Feyzulla Qasımzadə, Əhməd Cavad, Macarıstan Türkologiyası və Azərbaycan, ADR – 100, Georq Hazai, Mirzə Ələkbər Sabir və s. Belə olan halda problemin standart həllinin olmadığını və hər bir hal üçün unikal təbliğat formalarının seçilməsi tələb olunur.

AMEA MEK-in unikalığı bir də onun nadir kitab fondunda mühafizə olunan kolleksiyaları ilə müəyyənləşir. Bu kolleksiyada dünyada təkrarı olmayan bir çox nüsxələr qorunub saxlanılır.

Azərbaycan şərq elmlərinin öyrənilməsi sahəsində həmişə dünya elmində öz xüsusi çəkisinə malik olmuşdur. Bu baxımdan MEK-in Şərq ədəbiyyatı fondunda mühafizə olunan kolleksiyaların xüsusi əhəmiyyətə malik olduğunu göstərmək olar. Bu istiqamətdə MEK-in fəaliyyəti də diqqətə layiqdir. MEK-in fondunda saxlanılan Yevgeni Bertelsin, Boris Zaxoderin, Zahid Hüseynzadənin, Georq Hazainin, Yevgeni Belyayevin kolleksiyası milli irsin mühafizəsi və təbliği sahəsində çox əhəmiyyətlidir.

Azərbaycan tarixinə, elminə, ədəbiyyatına və mədəniyyətinə tarixən maraqlı göstərmiş xarici səfirlər, səyyahlar Azərbaycandan xeyli əlyazma və kitab məhsulu apardığı kimi bir çox nəşrləri, qiymətli kitabları da hədiyyə vermişdilər. Bu baxımdan Diplomatiya Fonduna xarici səfirlərin hədiyyə etdikləri kolleksiyalar diqqətə cəlb edir. Burada əsasən Azərbaycan alim və yazıçıların xaricdə nəşr olunmuş əsərləri yer alır. Milli irsin dünyada yayılması baxımından bu kolleksiyaların əhəmiyyəti misilsizdir.

Beləliklə, Mərkəzi Elmi Kitabxana milli elmi irsin öyrənilməsi, toplanması, mühafizəsi və təbliği sahəsində müəyyənləşdirdiyi strateji hədəflər istiqamətində ardıcıl və davamlı inkişaf etməkdədir, hər il əldə edilmiş göstəricilər nəticələrin məntiqi davamı olmaqdadır. MEK üzərinə düşən vəzifə öhdəliklərini tam şəkildə icra etmiş, müasir standartlara cavab verən kitabxana-informasiya işini təqdim etmiş, akademik icmanın və bütün oxucuların sərğularını cavablandırmış, informasiya mənbəyi olaraq kitabxana məlumatlarını media və sosial şəbəkələrdə geniş paylaşmış, akademik icmanı kitabxana işinə cəlb etmiş, yeni təşəbbüslər reallaşdırmış, "Milli Rəqəmsal Yaddaş", "Vahid İdarəetmə Sistemi" və bu kimi başqa layihələri mütəmadi gündəmə gətirmiş, işlək vəziyyətə salmış və elmi əsaslarla tədqiq etmiş, akademik strukturları və akademik icmanı kitabxana işində ikitərəfli iştirakı cazibədar etmiş və kitabxana xidmətlərinin cazibədarlığının artırılması sahəsində fəaliyyətini genişləndirməkdədir:

1. Milli mədəni dəyərlərin öyrənilməsi və təbliği;
2. Qəbul edilmiş dünya mədəni dəyərlərinin öyrənilməsi və təbliği;
3. Preoritet istiqamətlərdə mədəni dəyərlərin öyrənilməsi və təbliği;
4. Regional və yerli mədəniyyət nümunələrinin öyrənilməsi və təbliği.

Milli Rəqəmsal Yaddaş (MRY) bazasının elmləşdirilməsi məqsədi ilə fəaliyyət planı həyata keçirilir. İşlək səviyyəyə gətirilmiş MRY layihəsi çərçivəsində elmi mənbələrin sistemləşdirilmiş qeydiyyat siyahısının birinci hissəsi hazırlandı, AMEA elmi müəssisələrinin əksəriyyəti tərəfindən MRY bazasına milli yaddaş salınması tövsiyə olunan sənədlərin siyahısı təqdim olundu, Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Elmin İnkişafına Dəstək Fondu Milli Rəqəmsal Yaddaş layihəsinə dəstək verdi.

Beləliklə, müəyyən edilir ki, Azərbaycanda milli irsin rəqəmsallaşdırılması və Milli Rəqəmsal Yaddaşın yaradılması üç tip informasiya kütləsinin toplanması və sistemləşdirilməsi hesabına mümkündür:

1. Yerli xarakterli informasiya kütləsi;
2. Regional xarakterli informasiya kütləsi;
3. Respublika (dövlət) əhəmiyyətli informasiya kütləsi.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı. Azərneşr, 1995. 55 s.
2. "Kitabxana işi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu // Azərbaycan, 1999, 14 mart.
3. Azərbaycan Respublikasının "Mədəniyyət haqqında" qanunu. Normativ texniki sənədlər. Axundov adına Milli Kitabxana. Bakı. 2015. 200 s.
4. "Azərbaycan Respublikasında kitabxana-informasiya sahəsinin 2008-2013-cü illərdə inkişafı üzrə Dövlət Proqramı"nın təsdiq edilməsi barədə AR Prezidentinin sərəncamı // Azərbaycan, 2008, 7 oktyabr.
5. AMEA MEK-in hesabatı: 2012-2017-ci il.
6. Əliyeva-Kəngərli A. Milli mədəni dəyərlərimiz: yaradanlar və yaşadanlar. Bakı. Proqres. 2012. 581 s.

İnformasiya resursları müqavilənin imzalandığı ilk illərdə nəşr olunan məqalələr, sonra müstəqillik illərində nəşr olunmuş tədqiqat işləri və dövrü mətbuatda işiq üzü görmüş məqalələr şəklində qruplaşdırılmışdır. Azərbaycan dilli mənbələr, türk dilli mənbələr ayrıca öyrənilmiş, ilk öncə kitablar, sonra isə məqalələr tədqiq edilmişdir. Aparılan araşdırma zamanı üzə çıxarılan mənbələrin bəziləri özündə Qars müqaviləsinə dair önəmli mənbələri əks etdirir.

Əsas hissə. 13 oktyabr 1921-ci ildə Qarsda Sovet Rusiyasının vasitəçiliyi ilə Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan və Türkiyə arasında sülh müqaviləsi imzalandı. Qars müqaviləsi adı ilə tarixə düşən sülh müqaviləsi 1922-ci il sentyabr ayının 11-də qüvvəyə minmişdir. Müqavilənin imzalanmasında Azərbaycan SSR-dən xalq dövlət nəzarəti komissarı Behbud Şahtaxtinski, Ermənistan SSR-dən xalq xarici işlər komissarı Askanaz Mravyan, xalq daxili işlər komissarı Poqos Makinzyan, Gürcüstan SSR-dən xalq hərbi-dəniz işləri komissarı Şalva Eliva, xalq xarici işlər komissarı və xalq maliyyə işləri komissarı Aleksandr Svanidze, TBMM-dən Ədirnədən millət vəkili, Şərq Cəbhəsi komandanı Kazım Qarabəkir Paşa, Burdurdan millət vəkili Vəli bəy, İctimai İşlər Katibliyinin keçmiş müavini Muxtar bəy, Türkiyənin Azərbaycanda səlahiyyətli nümayəndəsi Məmduh Şövkət bəy, Rusiya Sosialist Federativ Sovet Respublikasından Latviyada səlahiyyətli nümayəndəsi Yakov Qanetski iştirak etmişdir. Qars müqaviləsi bu gün Azərbaycanın öz ərazi bütövlüyü uğrunda apardığı mübarizənin təməl prinsiplərini özündə əks etdirir. Naxçıvan Muxtar Respublikasının taleyi məhz bu müqavilə ilə həll olunmuş, ermənilərin bu torpaqlara olan iddiasının əsassız olduğunu sübuta yetirmişdir. Bu müqavilə illərdir işğal altında olan Azərbaycan torpaqlarının işğaldan azad olunması üçün Azərbaycanın haqlı davasının əsasını təşkil edir. Vətən müharibəsindən sonra Qars müqaviləsi yenidən gündəmə gəlmiş, yenidən tədqiq olunmağa və öyrənilməyə başlanmışdır. Aparılan araşdırmalar zamanı məlum olur ki, imzalandığı gündən bu günə qədər müqavilə müxtəlif aspektlərdən tədqiq olunmuşdur. Qars müqaviləsi haqqında informasiya-sənəd resurslarını tədqiq edərkən onun mövzu-tipoloji mövqedən təhlilini vermək lazımdır. Bu sırada müqaviləyə dair rəsmi sənədlər əsas nüvə rolunu oynayır.

Qars müqaviləsinə dair ilkin informasiya resursları. İlkin mənbələr dedikdə rəsmi sənəd kimi tarixi müqavilənin əsas mətni, Şuşa bəyənnaməsinin əsas mətni, Ümumilli lider Heydər Əliyevin və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Qars müqaviləsinin tarixi əhəmiyyəti haqqındakı fikirləri və Qars müqaviləsi haqqında dövlət sənədləri nəzərdə tutulmalıdır. Ümumilli Lider Heydər Əliyevin "Müstəqilliyimiz əbədidir" coxcildliyi problemin tədqiqində metodoloji və konseptual əhəmiyyət kəsb edir. Burada Naxçıvan Ali Məclisinin sədrinin məsələ ilə əlaqədar imzaladığı sərəncamları da yada salmaq yerinə düşər.

Qars müqaviləsinə dair növbəti mənbələrdən biri kimi 1922-ci il martın 1-də Türkiyə Böyük Millət Məclisinin açılışının 2-ci ildönümü münasibətilə Atatürkün nitqini qeyd etmək olar. Nitqin mətni "Hakimiyyəti milliyyə" qəzeti-

nin 2-3 mart 1922-ci il buraxılışlarında nəşr olunmuşdur. Həmin nitqində Atatürk Qars müqaviləsinin Türkiyənin Şərqdəki vəziyyətini müəyyənləşdirdiyini və erməni məsələsinin məhz bu müqavilə ilə həll olunduğunu bildirirdi. [1]

Qars müqaviləsi Cənubi Qafqaz dövlətlərinin ittifaqını nəzərdə tuturdu. Bu haqda məlumatlara 25 dekabr 1921-ci ildə M.Frunze və İ.Əbilovun Atatürk arasında və 26.12.1922-ci il Əbilovla Türkiyə Xarici İşlər Naziri Y.Kamal Bəy arasında baş tutan danışıqların mətnlərində rast gəlmək mümkündür. [4]

Müqavilənin paraqraflanması məsələsinə gəlincə isə "İstiqbal" qəzetinin 19 mart 1922-ci il buraxılışa görə müqavilə Türkiyə Böyük Millət Məclisi tərəfindən 1922-ci ilin 17 mart tarixində keçirilən iclasında 179 səsle qəbul edilmişdir. Rusiyanın arxiv materiallarına görə martın 3-də Azərbaycanda, martın 20-də Ermənistanda, iyunun 14-də Gürcüstanda təsdiq edilmişdir. 11 sentyabr 1922-ci il tarixində İrəvanda sənədlərin mübadiləsi həyata keçirildikdən sonra qüvvəyə minmişdir. [17, s.57]

Türkiyənin "Vaxt" qəzetinin 30 noyabr 1921-ci il buraxılışından əldə olunan məlumatlara görə, 12 dekabr 1921- 6 fevral 1922-ci il tarixlərində keçirilən Vaşinqton konfransının gündəliyində ermənilərin məsələsinə yer ayrılmamışdır. Bundan narazı qalan Amerika erməniləri bu problemin həllinə cəhd göstərirdilər.

Azərbaycanlı alim İsmayıl Musanın müəllifi olduğu "Azərbaycan və rus kaynaklarına görə 1921 Moskova-Kars antlaşmaları və Kuzey Azərbaycan'ın toprak bütünlüğü meseleleri" adlı məqaləsinə istinadən qeyd edə bilərik ki, Erməni milli demokratlarının orqanı hesab olunan "Yoğovurdi Dzaiyn" qəzetinin 22 dekabr 1921-ci il buraxılışında bu məsələ ilə bağlı maraqlı məlumatlar dərc olunmuşdu. Bu məqalədə deyilir ki, 1921-ci il noyabrın 21-də erməni nümayəndələri ABŞ prezidenti U.Hardinqin qəbuluna getmiş və "Türkiyə Ermənistanı"nın azad olunmasını tələb etmişdilər. Eyni gündə dövlət katibi A.Briannın qəbulunda olan daşnak nümayəndələri isə "Rusiya Ermənistanı"nın azad edilməsi tələbini qoymuşdular. Alim tədqiqatlarında ermənilərin iddialarının Qərbin müəyyən dairələrində birmənalı qarşılanmadığını qeyd edirdi. Onun qeydlərinə istinad edərək qeyd edə bilərik ki, ABŞ-ın Ali komissarı təyin olunan polkovnik U.Haskel erməni xalqını "peşəkar dilənçi" kimi səciyyələndirir, İngiltərənin Xarici İşlər naziri Lord C.Kerzon erməni liderlərini "dəyərsiz kimsələr" adlandırdı. Həmin nazirliyin müşaviri Hardinq də onlar haqqında müsbət fikirdə deyildi. Alimin müəllifi olduğu digər tədqiqat işində Qars müqaviləsinə dair əsas mənbələr toplanmış və şərh edilmişdir. [10: s. 220-234; s.440-442]

Qars müqaviləsinə dair Azərbaycan dilli mənbələr. Müstəqilliyin ilk illərində Qars müqaviləsi yenidən gündəmə gəlmiş və mətbuat səhifələrində müqaviləyə dair məqalələr nəşr edilmişdir. Bu tip sənədlərə misal olaraq İ.Rəhimovun müəllifliyi ilə "Azərbaycan" qəzetinin 1991-ci il 12 aprel buraxılışında nəşr olunan "Qars müqaviləsinin taleyi", qəzetin 1999-cu il 23 dekabr buraxılışında akademik İsa Həbibbəylinin müəllifliyi ilə nəşr olunan "Qars müqaviləsinə dair Naxçıvanın təmsilçisi" başlıqlı məqalə, "Xalq" qəzetinin 2004-cü il 13 avqust buraxılışında "Qars müqaviləsi" başlıqlı məqaləni göstərmək olar.

Müasir dövrdə Qars müqaviləsi tez-tez tədqiqat işlərinin obyektinə çevrilmişdir. Belə ki, tarix elmləri doktoru Tamilla Musayevə və Adil Məmmədovun müəllifi olduğu “Исторические факты о деяниях армян на азербайджанской земле” adlı monoqrafiyada sənədli əsaslarla arxiv materialları, epiqrafik məlumatlar, ermənilərin Azərbaycan torpaqlarını ələ keçirmək və bu ərazilərdə öz dövlətlərini yaratmaq istəkləri araşdırılır. Bu məqsədə çatmaq üçün ermənilər Azərbaycan xalqına qarşı soyqırım, terror, deportasiya kimi sübut edilmiş mübarizədən istifadə etdilər. Monoqrafiya ermənilərin son bir əsrdə torpaqlarımızda törətdikləri vandalizm əməllərini dünya ictimaiyyətinə çatdırmaq, erməni separatizminin mənşəyini açmaq, ermənilərin Azərbaycanın tarixi torpaqlarına ərazi iddialarının əsassız olduğunu sübut etmək məqsədilə hazırlanmışdır. Bu baxımdan adı çəkilən kitabı Qars müqaviləsinə dair informasiya resurslarının tərkib hissəsi kimi öyrənmək məqsədə uyğundur.

Eləcə də Naxçıvan Muxtar Respublikasının 80 illik yubileyi münasibətilə nəşr olunan “Gümrü, Moskva və Qars müqavilələri” adlı monoqrafiya 2004-cü ildə Azərbaycan, türk, rus və fransız dillərində işıq üzü görmüşdür. Kitabda Qars müqaviləsinin türk dilində, rus dilində və fransız dillərində tam mətni verilmişdir. Bundan əlavə kitabda “Moskva və Qars müqavilələrində və ondan sonrakı dövrdə Naxçıvan ərazisi” adlı yarım başlıq daxilində Naxçıvanın ərazi bütövlüyünün beynəlxalq hüquqi prinsiplərə əsaslandığı haqqında məlumat verilmişdir. [6, s. 131]

Hüsameddin Məmmədovun tərtibatı ilə 2004-cü ildə çap olunmuş “Qars müqaviləsi” adlı topluda müqavilənin Azərbaycan, rus, fransız və türk dillərində tam mətni toplanmışdır. Vəsait Azərbaycanda Atatürk mərkəzi tərəfindən AZAtam mətbəəsində nəşr edilmişdir.

Bakı Dövlət Universitetinin 90 illik yubileyinə həsr olunmuş “Tarixi yaddaş Kargüzarlıq sənədləri” adlı metodiki vəsaitdə “Qars müqaviləsi”nin tam mətni öz əksini tapmışdır. Metodiki vəsaitin tərtibçiləri dosent F.Şiriyev və dosent İ.Hacıyevdir. Metodiki vəsaitin önəmi ondan ibarətdir ki, burada tarixi baxımdan mühüm əhəmiyyət daşıyan 8 müqavilənin tam mətninin toplanmasıdır. 120 səhifəlik vəsaitin 76-84-cü səhifələrində “Qars müqaviləsinin” tam mətni verilmişdir. [11]

Aparılan araşdırma zamanı məlum olur ki, Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sədri Vasif Talıbovun görkəmli dövlət xadimi Behbud ağa Şahmurovun 130 illik yubileyinin keçirilməsi ilə əlaqədar imzaladığı sərəncamına əsasən hazırlanan tədbirlər planına müvafiq olaraq 2011-ci ilin oktyabr ayının 12-də Behbud ağa Şahmurovun 130 illik yubileyi və Qars müqaviləsinin 90 illiyi münasibətilə konfrans keçirilmiş, konfransa təqdim olunan materiallar 2012-ci ildə “Əcəmi” Nəşriyyat Poliqrafiya birliyi tərəfindən nəşr edilmişdir. Məqalələr arasında tərəfimizdən aparılan araşdırmanın məzmununa uyğun olan Emin Şıxəliyevin müəllifi olduğu “Qars müqaviləsi və Naxçıvanın muxtariyyət statusu” və İbrahim Kazımbəylinin müəllifi olduğu “Qars beynəlxalq müqaviləsinin tarixi əhəmiyyəti” adlı iki məqalə diqqətimizi çəkir. Bu mə-

qalələrdə Qars müqaviləsinin imzalanmasında Şahmurovun rolu, müqavilənin Naxçıvanın ərazi bütövlüyünü qoruması baxımından önəmi vurğulanır.[5]

İ.Hacıyevin müəllifi olduğu “Ermənilərin Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları və qanlı cinayətləri” adlı monoqrafiyada Azərbaycanın ərazi bütövlüyü baxımından Qars müqaviləsinin tarixi əhəmiyyəti öyrənilir. Monoqrafiyanın ayrı-ayrı hissələrində müəllif tərəfindən dəfələrlə Qars müqaviləsinə müraciət olunur. Belə ki, monoqrafiyada Qars müqaviləsi Naxçıvanın sərhədlərini müəyyənləşdirən beynəlxalq sənəd kimi təqdim olunur. Müəllif tərəfindən aparılan araşdırmalar zamanı məlum olur ki, Qars müqaviləsi 1929-cu il fevralın 18-də imzalanmış qərarla kobud şəkildə pozulmuş və Naxçıvanın əraziləri Ermənistanla verilmişdir. [7, s.118]

M.Qasımlının müəllifliyi ilə 2016-cı ildə nəşr olunan “Ermənistanın sovetləşdirilməsindən Azərbaycan ərazilərinin işğalınadək erməni iddiaları: tarix – olduğu kimi (1920-1994-cü illər)” adlı monoqrafiyada “Kars konfransına hazırlıq dövründə ermənistanın iddiaları və Azərbaycana edilən təzyiqlər” və “Moskvada başlanan iş Karsda yekunlaşır: ərazi-sərhəd məsələləri həll edilir” adlı dördüncü və beşinci fəsilər tamamilə Qars müqaviləsinə və onun nəticələrinə həsr olunmuşdur. [9, s. 146]

“Ermənilərin müsəlmanlara, xristianlara və yəhudilərə qarşı soyqırımı” adlı monoqrafiyada isə Birinci Dünya Müharibəsi zamanı Qafqazda, Cənubi Azərbaycan (İran), Anadolu və Orta Asiyada türklərin, müsəlmanların (habelə xristianların və yəhudilərin) soyqırımı arxiv sənədləri və rəsmi mənbələr əsasında öyrənilmişdir.

Xəqani İsmayıl tərəfindən qələmə alınan kitabın 146-cı səhifəsində göstərilir ki, “*Sonralar bolşeviklərin də Naxçıvanı ermənilərə verməyə çalışdığını gördən Kazım Qarabəkir paşa və Türkiyə rəhbərliyi üç Qafqaz cümhuriyyətlərini və vasitəçiliyi üzərinə götürmüş Moskvanı sülh masası arxasında oturmağa məcbur edərək, 1921-ci ilin oktyabrın 13-də Qars müqaviləsinin imzalanmasına nail olmuşdular.*” [8, s.146]

Qars müqaviləsinə dair türk dilli mənbələr. Qars müqaviləsi ilə bağlı aparılan araşdırmalar zamanı məlum olur ki, mövzu ilə bağlı mənbələr arasında türk dilində mühüm mənbələrə rast gəlmək mümkündür. Belə ki, 13-15 oktyabr 2011-ci il Türkiyə Cümhuriyyətinin Qafqaz Universitetinin və Azərbaycan Respublikasının Naxçıvan Dövlət Universitetinin təşkilatçılığı ilə keçirilən “3 Beynəlxalq Qafqaz Tarixi Simpoziumu (Qars Müqaviləsi və regional təsirləri)” adlı simpoziyum Qars müqaviləsinin 90 illik yubileyinə həsr olunmuşdur. Bu simpoziuma təqdim olunan tədqiqat işləri eyni adlı topluda işıq üzü görmüşdür. Topluya simpoziuma təqdim olunan 1-i Azərbaycan dilində olmaqla, ümumilikdə 16 məqalənin və Qars müqaviləsinə dair sənədlərin tam mətni daxil edilmişdir. Topluya daxil edilən məqalənin məzmunundan məlum olur ki, burada Qars müqaviləsi müxtəlif aspektlərdən öyrənilmişdir. Belə ki, topluda professor E.Şahinin “Moskova və Kars antlaşmaları öncesinde Kafkasya’daki siyasi ve askerî gelişmeler”, dosent Tuncay Ögünün “Kars antlaşmasına zemin hazırlayan

savaşlar hakkında genel dəyərləndirmə”, professor Esin Derinsu Dayının “Elviye-i selâse meselesi”ndə gələn son nöqtə: kars antlaşması”, dosent Serpil Sürməlinin “Kars konferansı və Gürcüstan”, professor İbrahim Ethem Atınurun “Moskova və Kars antlaşmalarına görə Nahçıvan”, yardımçı dosent Ömer Erdemin “Kars konferansı sürecində Türkiyə və Sovyet Rusya’nın qarşılıqlı endişələri”, professor Mehmet Okur “Gümrü, Moskova və Kars antlaşmaları çərçəvəsində erməni sorunu üzərində bir dəyərləndirmə”, Ömer Engin Lütəm “Bir hüquqi mətn olaraq kars antlaşmasının daşıdığı dəyər”, professor Dmitri Şvelidze “Kars antlaşması üzərində çağdaş təhlillər”, professor Selçuk Uralın “Kars antlaşması”nda türk heyəti”, professor Georgi Jujunaşvilinin “Dönəmin gürcü basınına görə Kars antlaşması’nın hüquqi – siyasi açıdan dəyərləndirilməsi”, professor Roin Kavrelişvili və professor Nikoloz Axalkatsinin “Gürcü tarix biliminə Kars antlaşması üzərində qısa bir dəyərləndirmə”, professor İsmayıl Hacıyevin “Kars antlaşması: Nahçıvan topraklarının kəmi və özerklik meselesi”, dosent Vaqif Qafarovun “Türkiyə-Rusiya münasibətlərində Azərbaycan məsələsi (1920-1921)”, yardımçı dosent Nebahat Arslanın “Zabit ceridesi və Varlık gazetesində Kars antlaşması”, Süleyman Tekirin “Türkiyə’nin doğu sınırında çözümlər: Kars konferansı və Kars antlaşması” adlı məqalələri öz əksini tapmışdır. Bundan əlavə topluya Qars müqaviləsinin türkçə, rusca və ingiliscə tam mətninin surəti daxil edilmişdir. Aparılan araşdırma zamanı məlum olur ki, topluda öz əksini tapan bir sıra məqalələrdə Qars müqaviləsinə dair bir sıra mənbələr şərh edilmişdir. Belə ki, Ömer Engin Lütəmin müəllifi olduğu “Bir hüquqi mətn olaraq kars antlaşmasının daşıdığı dəyər” adlı məqalədə Qars müqaviləsinə aid mənbələr təhlil edilir.

Tədqiqatın mövzusu baxımından önəmli digər məqalə professor Georgi Jujunaşvilinin “Dönəmin gürcü basınına görə kars antlaşması’nın hüquqi – siyasi açıdan dəyərləndirilməsi” adlı məqalə hesab olunur. Bu məqalədə müəllif tərəfindən Qars müqaviləsinə dair Gürcüstan qəzetlərində nəşr olunan məqalələr tədqiq edilmişdir. Tədqiqat zamanı müəllif “Sosial-Federalist”, “Kommunist”, “Tribuna” və “Gürcüstan həqiqətləri” adlı qəzetlərə müraciət etmiş və məqalələrdə əks olunmuş fikirləri müxalifətin yanaşması və dövlətin yanaşması olmaqla iki istiqamətdə qruplaşdırmışdır. Məqalədə “Sosial-federalist” qəzetinin 16 və 17 mart 1921-ci il buraxılışlarında G.Klerin yazılarından, T.Qlontinin “Menşeviklərin qərarı” adlı yazısından, eyni adlı qəzetin 25 mart 1921-ci il buraxılışında həmin müəllifin “Kamalın səhnələri” adlı yazısından, qəzetin 26 mart 1921-ci il buraxılışında nəşr olunan P.Mirinaşvilinin “Moskva Konfransı və Gürcüstan” adlı yazısından, “Tribuna” qəzetinin 14 və 23 oktyabr 1921-ci il buraxılışlarında S.Xundadzenin müəllifliyi ilə nəşr olunan “Qars müqaviləsindən dolayı” və “Qars müqaviləsi” başlıqlı yazılarından, həmin qəzetin 6 sentyabr 1921-ci il buraxılışında S.Deviyaninin müəllifliyi ilə nəşr olunan “Qonşuluq əlaqələri” adlı yazıdan, “Gürcüstan həqiqətləri” adlı qəzetin 16, 25 və 28 oktyabr, və 18 noyabr 1921-ci il buraxılışlarında çap olunan müvafiq yazılardan parçalara rast gəlmək mümkündür.

Topluda tərəfimizdən aparılan tədqiqat baxımından mühüm hesab olunan məqalələrdən biri də Nebahat Arslan tərəfindən qələmə alınan “Zabit cerideleri və Varlık gazetesində kars antlaşması” adlı məqalə hesab olunur. Bu məqalədə müəllif tərəfindən TBMM-də Qars Müqaviləsi ilə əlaqədar keçirilən iclasların protokolları və Türkiyədə nəşr olunan “Varlık” qəzetinin buraxılışlarında müqavilə ilə bağlı çap olunan yazılar tədqiq edilmişdir. Məqalədən bəlli olur ki, “Varlık” qəzeti nəşrə başladığı ilk gündən Qars müqaviləsinə dair bütün məlumatları nəşr edirdi. Müəllif araşdırma zamanı “Varlık” qəzetinin 1921-ci il oktyabr ayından 1922-ci il sentyabr ayına qədər nəşr olunan 81 buraxılışa müraciət etmiş və qəzətdən əlaqədar hissələri məqaləyə daxil etmişdir. [16]

Azərbaycanlı müəllif Emin Şixəliyevin müəllifi olduğu “Çankırı Karatekin Üniversitesi Uluslararası Avrasya Strateji Dergisi”nin 2012-ci il 2(1) sayılı buraxılışında nəşr olunan “Kars Antlaşması, Nahçıvan’la Bağlı Siyasi Məsələlər Üzerine Yeni Bir Değerlendirme ve Ermeni İddiaları” adlı məqalədə Naxçıvanın geosiyasi vəziyyəti və türk dünyasında önəmi araşdırılmışdır. Burada göstərilir ki, Naxçıvanın ərazi bütövlüyünün qorunması və statusunun Qars müqaviləsi ilə qazandığı tarixi həqiqətdir. Məqalədə Behbud bəy Şaxtantskinin Qars müqaviləsinin imzalanmasında oynadığı rol tədqiqatçı tərəfindən edilmişdir. [15, s.15-26]

Yıldız Texniki Universitetinin Siyasət Elmi və Beynəlxalq Əlaqələr Fakültəsinin dosenti Evren Balta və Mərmərə Universitetinin Beynəlxalq Əlaqələr Fakültəsinin köməkçi dosenti Behlül Özkanın həmmüəllifliyi ilə 2016-cı ildə hazırlanmış “Türkiyə-Rusiya İlişkilerine tarih ile bakmak” (Türkiyə-Rusiya əlaqələrinə tarix ilə baxmaq) adlı hesabat xarakterli nəşrdə Qars müqaviləsinə dair bir sıra faktlar öz əksini tapmışdır. Belə ki, nəşrdə qeyd olunur ki, “1921-ci ilin oktyabr ayında Ankara ilə Qafqazda Sovet Respublikaları Ermənistan, Azərbaycan və Gürcüstan arasında imzalanan Qars müqaviləsi ilə Türkiyənin şimali şərq sərhədi bugünkü şəklini almışdır” [12]

İqtisadi və Xarici Siyasət Araşdırmaları Mərkəzinin hazırladığı “Dış Politika ve Güvenlik” adlı nəşrin 2019-cu il 5 sayılı buraxılışında verilən hesabat xarakterli sənəddə Qars müqaviləsinə toxunulmuş və göstərilmişdir ki, “Kars anlaşmaları ile 1925 Türk-Rus Dostluk ve Tarafsızlık Anlaşması, sınırların belirlenmesini sağlamanın ötesinde iki tarafın da dünya politikasına benzer baxışının, en azından birbirlerine sorun yaratmak istemediklerinin bir ifadesi olarak kabul edilmektedir.” [13, s.4]

“International Social Sciences Studies Journal” adlı jurnalın 2021-ci il üçün 7 sayılı buraxılışında İstanbul Gelişim Universitetinin və Atatürk Universitetinin əməkdaşları Ahmet Yavuz Şahinin və Muhammed Furkan Şahinin müəllifliyi ilə nəşr olunan “Azerbaycan Eksklavı Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti’nin Karabağ’ın İşgalden Kurtarılması Sonrası Türkiye İle Azerbaycan Ticari İlişkilerindeki Önemi” adlı məqalədə Türkiyə və Azərbaycan arasında iqtisadi əlaqələr və bu istiqamətdə Naxçıvan və Qarabağın rolu öyrənilmişdir. Bu məqsədlə müəlliflər tərəfindən geniş əhatəli araşdırmalar aparılmış və tarixi mənbələr

bələrə müraciət edilmişdir. Araşdırma zamanı müəlliflər Naxçıvanın tarixi statusunun müəyyənlişdirilməsi baxımından Qars müqaviləsinə istinad etmişlər. [14, s. 1226-1232]

Vətən müharibəsindən sonra 2021-ci ilin iyun ayının 15-də Şuşada Azərbaycan Respublikası prezidenti İlham Əliyevlə Türkiyə Respublikasının prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan arasında imzalanan bəyannamə Qars müqaviləsinə yenidən gündəmə gətirmişdir. *“Birgə Bəyannamədə tarixi Qars müqaviləsinə istinad edilir. Tarixi Qars müqaviləsi düz 100 il bundan əvvəl imzalanmışdır. Bu da böyük rəmzi mənə daşıyır. Azad edilmiş Şuşa şəhərində 100 ildən sonra müttəfiqlik haqqında imzalanan Birgə Bəyannamə bizim gələcək iş birliyimizin istiqamətini göstərir.”* (23)

Şuşa bəyannaməsi adı ilə tarixə düşən sənəd bəzi tarixçilər tərəfindən Qars müqaviləsinin davamı kimi qiymətləndirilmişdir. Bu məqalələrə nümunə kimi Bakı Dövlət Universitetinin rektoru Elçin Babayevin müəllifi olduğu “Qars müqaviləsindən Şuşa Bəyannaməsinə uzanan dostluq və qardaşlıq magistralı” adlı məqaləni [19], Ramil Vəlibəyovun “Qars müqaviləsi və 100 il sonra imzalanan Şuşa Bəyannaməsi...” adlı [21] məqalələri və s. misal göstərə bilərik.

Problemin informasiya təminatında elmi konfrans materiallarının rolunu xüsusi qeyd etmək lazımdır. Bu baxımdan Naxçıvan Dövlət Universiteti və EA-nın Naxçıvan bölməsinin fəaliyyətinin sistemli xarakter daşdığını görmək mümkündür. Qeyd edilən təşkilatlar müqavilənin 90 və 100 illik yubileyləri münasibətilə türk alimlərinin də iştirak etdiyi Beynəlxalq tədbirlər keçirmişlər.

Qars müqaviləsinin informasiya təminatında əsas mənbələrdən biri ensiklopediyalardır. Bu baxımdan 2005-ci ildə çap olunmuş Naxçıvan ensiklopediyasının I cildində verilən məqaləni qeyd etmək lazımdır. Eyni zamanda Qars müqaviləsi ilə əlaqədar vikipediya əhəmiyyətini də qeyd etməliyik.

Nəticə. Problemin öyrənilməsi üzrə mövcud mənbələrin episentrinin türk dilli ədəbiyyatın olduğu müəyyən edilmişdir. Azərbaycan dövlət adamlarından daha çox Behbud ağa Şaxtaxtinski, İbrahim Əbilovun, Nəriman Nərimanovun, Həmid Sultanovun və başq. adları Qars müqaviləsinə dair tədqiqat əsərlərində daha çox ke,diyi məlum olmuşdur.

Qars müqaviləsinə dair informasiya resurslarının öyrənilməsi zamanı məlum olur ki, müqavilə imzalandığı gündən bu günə qədər müxtəlif istiqamətlərdə şərh edilmiş və dövrü mətbuatda məqalə şəklində, müstəqillik illərində isə iri həcmli monoqrafiyalar, metodik vəsaitlər şəklində işıq üzü görmüşdür. Müqavilənin tarixi əhəmiyyətini nəzərə alaraq müstəqil biblioqrafik məlumat bazasının yaradılmasının fikrimizcə, vaxtı çatmışdır.

Ədəbiyyat

Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi, f. 28, siy. 1, iş 230, v. 58.
2. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi, f. 28, say. 1, iş 223, v. 81
3. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi, f. 28, siy. 1, iş 230, v. 26
4. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi, f. 28, siy. 1, iş 68, v. 1-4, 8, 10, 14, 17, 20
5. Behbud ağa Şaxtaxtinski və Qars müqaviləsi. – Bakı: “Əcəmi” Nəşriyyat Poliqrafiya birliyi. – 2012. – 88 s.
6. Gümrü, Moskva və Qars müqavilələri. – Naxçıvan. – 2014. – 141 s.
7. Hacıyev İ. Ermənilərin Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları və qanlı cinayətləri. Naxçıvan “Əcəmi” Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi. – 2012. – 192 s.
8. İsmayıl X. Ermənilərin müsəlmanlara, xristianlara və yəhudilərə qarşı soyqırımı. – Bakı: “Sara” Poliqrafiya MMC. – 2017. – 304 s.
9. Qasımlı M.C. Ermənistanın sovetləşdirilməsindən Azərbaycan ərazilərinin işğalnadəkerməni iddiaları: tarix – olduğu kimi (1920-1994-cü illər). – Bakı: Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondu. 2016.– 520 s.
10. Musa İ. Azərbaycanın xarici siyasəti: Dövlətlərarası münasibətlər və Azərbaycan (aprel 1920- oktyabr 1991-ci illər): Dərslük. Üç hissədə. İkinci hissə. – Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı. – 2018. – 516 s
11. Tarixi yaddaş – kargüzarlıq sənədləri. – Bakı: “Bakı Universiteti” nəşriyyatı. – 2009. – 120 s.

Türk dilində

12. Balta, E., Özkan, B. Türkiyə-Rusya İlişkilərinə tarix ilə baxmaq: Boğaziçi Universiteti – TÜSİAD Dış Politika Forumu Araşdırma Raporu, – DPF 2016-RR 01. – 2016
13. Çelikpala, M. Bugünə tarix olaraq baxmaq: Türkiyə-Rusya ilişkilerinin serencamı ve geleceği// Dış Politika & Güvenlik. – 2019. – 31 s.
14. Şahin, A.Y. & Şahin, M.F. “Azerbaycan Ekslavı Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nin Karabağ'ın İşgalden Kurtarılması Sonrası Türkiye İle Azerbaycan Ticari İlişkilerindeki Önemi” International Social Sciences Studies Journal, 2021 (e-ISSN:2587-1587) Vol:7, Issue:80; pp:1226-1232
15. Şihaliyev, E.. Kars Antlaşması, Nahçıvan'la Bağlı Siyasi Meseleler Üzerine Yeni Bir Değerlendirme ve Ermeni İddiaları. – Çankırı Karatekin Üniversitesi Uluslararası Avrasya Strateji Dergisi, 2012. 2(1), 15-26
16. Uluslararası Kafkasya tarih sempozyumu (kars antlaşması ve bölgesel etkileri) 13-15 ekim 2011. – Kars, – 2012. – 367 s.

Rus dilində

17. Сборник действующих договоров, соглашений и конвенций, заключенных иностранными государствами, выпуск 3. Москва. – 1922
18. Мусаева Т., Мамедов А. Исторические факты о деяниях армян на азербайджанской земле. Баку, Елм. – 2003. – 208 с.

İnternet resursları

19. Babayev E. Qars müqaviləsindən Şuşa Bəyannaməsinə uzanan dostluq və qardaşlıq magistralı// xalqgazeti.com/ 10.10.2021

20. Qars müqaviləsi//wikipedia.org/06.10.2021
21. Vəlibəyov R. Qars müqaviləsi və 100 il sonra imzalanan Şuşa Bəyannaməsi.// ikisahil.az/10.10.2021
22. Hacıyev İ. Qars müqaviləsi və Naxçıvanın statusu məsələsi// nuhcixan.az
23. prezident.az

N.Ismailov

Information resources on the kars agreement Summary

The article examines information resources on the Kars agreement. Thus, of all, the research involved, primary sources on contract, then major scientific works. Information resources are grouped by articles published in the early years of the agreement, followed by studies published during the years of independence and articles published in periodicals. Sources in the Azerbaijani language were studied separately, sources in the Turkic language were studied separately, first were studied books and then articles. Some of the sources identified during the investigation contain important sources on the Kars Agreement.

Key words: Treaty of Kars, information resources, primary sources, modern sources, sources in Azerbaijani, sources in Turkish, foreign sources, journalistic sources, scientific sources.

И Исмаилов

Информационные ресурсы по по карсскому договору Резюме

В статье исследуются информационные ресурсы по Карсскому соглашению. В исследованиях были задействованы, прежде всего, первоисточники по контракту, а затем крупные научные работы. Информационные ресурсы сгруппированы по статьям, опубликованным в первые годы действия соглашения, за которыми следуют исследования опубликованные за годы независимости и статьи, опубликованные в периодических изданиях. Источники на азербайджанском языке изучались отдельно, источники на тюркском языке изучались отдельно, сначала изучались книги, а затем статьи. Некоторые из выявленных в ходе исследования источников содержат важные ресурсы по Карсскому соглашению.

Ключевые слова: Карсский договор, информационные ресурсы, первоисточники, современные источники, источники на азербайджанском языке, источники на турецком языке, зарубежные источники, журналистские источники, научные источники.

Rəyçi: p.ü.f.d.,dos. S.P.İsmayılova